

Olikhetens praktiker

SVANTE NORRHEM*

Lunds universitet

Alexander Engström, *Olikhetens praktiker: Adlig begravningskultur i Sverige c:a 1630–1680* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis 2019). 347 s.

Syfte, källmaterial och metod

I sin doktorsavhandling *Olikhetens praktiker* studerar Alexander Engström hur adeln i 1600-talets Sverige skapade social status och åtskillnad genom begravningskultur. Status och åtskillnad är centrala begrepp som Alexander Engström uppfattar som produkter av praktiker och för att analysera hur adlig status och åtskillnad skapades används fyra analytiska verktyg: deltagare, materialitet, rum och ljud. Dessa praktiker ska, enligt Engström, förstås som korresponderande och beroende av varandra.

Studien bygger på ett brett källmaterial: kyrkoräkenskaper, gravminnen, privatpersoners räkenskaper och inköpslistor, testamenten, personalier, Stockholms slotts arkliiräkningar, processionsordningar och begravningsinbjudningar. Utöver detta används förordningar, påbud och brev, adels-, konsistoriums- och riksrådsprotokoll, dagböcker, brev och minnesteckningar. Källorna har använts så att de överlappar och berikar varandra (s. 38).

Den studerade perioden sträcker sig mellan cirka 1600 och 1680, men fokus för avhandlingen ligger ändå på 1630–1680. Geografiskt finns det en klar tyngdpunkt på området i och kring Stockholm, men Engström anger att ambitionen är att studien även ska visa begravningskulturens praktiker i resten av det dåvarande svenska riket. Därför har material som hittats angående begravningspraktiker i de svenska besittningarna i Estland och delar av Tyskland beaktats när så varit möjligt.

Ett källmässigt problem som Engström själv uppmärksammar inledningsvis är att det bevarade materialet till stor del angår adelns högsta skikt, främst riksråden. Adel som inte ingick i denna klass kan man, menar Engström, komma åt genom att låta samverka testamenten, räkenskaper, inköpslistor,

* Professor i historia; fakultetsopponent

personalier, åminnelsekulturens föremål i kyrkor och vittnesskildringar från denna "andra" adel, vilket gör det möjligt att rekonstruera andra praktiker än de ofta uppmärksammade aristokratiska begravningarna.

Alexander Engström har velat använda så många olika sorters källor som möjligt, vilket i sin tur gör att de empiriska kapitlen skiljer sig åt i fråga om vilket material som använts. Med hjälp av de analytiska verktygen deltagare, materialitet, rum och ljud har materialet strukturerats så att redskapen förhåller sig till och aktualiserar varandra i varje kapitel. Med hjälp av samverkan mellan material och analytiska verktyg har ett frågebatteri uppstått som författaren menar gör det möjligt att besvara hur adliga praktiker skapade social status och åtskillnad i begravningskulturen under den undersökta perioden.

Teoretiska utgångspunkter

En central utgångspunkt i avhandlingen är Richard Jenkins, som hävdar att individuella och kollektiva identiteter inte är självklara, utan föreställningar som måste praktiseras för att de ska bli verkliga. Status och åtskillnad blir därmed aldrig något givet, färdigt eller avslutat. En annan teoretisk utgångspunkt utgörs av Daniel Millers argument att förhållandet mellan människa och föremål är mer komplext än att det kan reduceras till en relation där individer styr och föremålen passivt låter sig styras. Föremålen ska i stället ses som ett ramverk som vägleder och tillåter skapande av individen tillsammans med denne. Engström vill genom sitt användande av Jenkins och Miller bygga upp en teoretisk förståelse av hur adelns praktiker skapade social status och åtskillnad i begravningskulturen. Samverkan mellan individ och föremål var, menar han, en aktiv och meningsbärande del för ett kollektivs praktiker.

Avhandlingens huvudslutsatser

Varje kapitel inleds med ett frågebatteri som fokuserar på hur en viss fas bidrog till att skapa social status och åtskillnad. Frågeställningarnas svar sammanfattas i slutet av varje kapitel och i det avslutande kapitlet diskuteras hur deltagare, materialitet, rum och ljud användes av adeln i begravningskulturen för att skapa inre och yttre hierarkier (s. 38–46).

Styrande begrepp i avhandlingen är olikhet, förändring och konflikt – begrepp som styr undersökningen. Dessa tre begrepp samlar avhandlingens resultat, menar Engström, samtidigt som de lyfter fram praktiker, epoken och fenomenet begravningskulturen som något dynamiskt, oroligt och spänningsfyllt.

Vad gäller olikhet menar Engström att det under den undersökta perioden fanns en mängd olika förutsättningar som samverkade och korre-

sponderade med deltagare, materialitet, rum och ljud och skapade en inre hierarki och skiktning inom adeln. Han beskriver detta som en sorts lager-på-lager-princip, där flertalet parametrar avgjorde vilken sorts status- och åtskillnadsskapande som var möjlig. Kön och ålder var en markant vattendelare för vilken sorts materialitet, deltagare och ljud som förekom i samband med begravningarna. Könsparametern är så påtaglig att den bör anses som överordnad ståndsparametern, menar Alexander Engström.

Inom gruppen adliga män fanns det en tydlig skiktning där meriter var något som var iögonfallande i de praktiker som omgav begravningarna.

Vad gäller förändring menar Engström att statsformation och etablerande av militärstaten gjorde att Stockholm och rikets städer blev allt viktigare rum att anknyta till. Detta syns i att antalet bisättningar i Storkyrkan och S:t Jacobs kyrka samt begravningar i Stockholm ökade kring 1600-talets mitt. Stockholm var en av de platser som kunde tillgodose de nya behoven av offentliga rum som följde av nya begravningspraktiker och utvecklingen skedde parallellt med att staden blev rikets metropol i både politisk och social bemärkelse.

En förskjutning av adliga begravningar från landsbygden till städer i allmänhet och Stockholm i synnerhet gjorde att begravningar på landsbygden till slut inte kunde samla en tillräckligt stor adlig deltagarskara. Förutom förskjutningen från landsbygd till framför allt Stockholm, som Engström tycker sig se, menar han också att meriten uppvärderades från att ha varit relativt blygsamt representerad i begravningskulturen under århundradets första decennier, till att från och med 1630- och 1640-talen inta en allt mer påtaglig plats. Meriten uppvärderades på ett sådant sätt att den till och med kom att ordnas före adelstitlarna från 1640- och 1650-talen och framåt. Alexander Engström menar att något hände under perioden 1630–1650, som närmast kan beskrivas som att adeln genomgick en värdemässig förändring om hur inre och yttre ståndsföretråde skulle skapas.

Här går Engström i polemik mot Peter Englund, som menat att det främst var tjänstemannaadeln som värderade meriter och att den gjorde det för att skapa legitimitet mot den etablerade aristokratin. Engström menar i stället att omfattningen i förändringen, det vill säga meriter fick en mer framträdande roll i begravningsritualerna, inte kan understrykas nog. Användandet av meritvärdet gjorde i själva verket sitt intåg tvärs över hela den manliga populationen av adeln.

Slutligen, vad gäller konflikter så menar Alexander Engström att adelns allt ökande materiella tillgångar under 1600-talet resulterade i att den splittades om huruvida och i vilken form kostbara begravningspraktiker skulle få fortgå. Avsaknaden av konsensus och inre slitningar inom adelsståndet visar, menar författaren, att uppfattningar om ståndshierarkier var flytande under

perioden, där det var allt annat än uppenbart om det var adeln som kollektivt eller vem som var adligast som skulle utgöra grunden för praktikerna.

Men konflikter förekom inte bara inom adelsgruppen utan också i förhållande till prästerskapet, som opponerade mot vad Engström kallar "adlig territorialisering" av kyrkor, och "allmänheten" i form av åskådare till begravningsprocessioner som tog sig fram på trånga gator.

Kvantitativ analys

Alexander Engströms avhandling är välskriven och rik på empiriska exempel. Det senare ger läsaren en god inblick i de många delarna i begravningsritualerna och som läsare placeras man i ett tidigmodernt rum och känner stark närhet till den tidens aktörer. Studiens utgångspunkter är också rimliga och väl avvägda.

Det finns dock problem i studien som har att göra med hur det kvantitativa materialet har tolkats samt med en bitvis bristande systematik i genomförandet av studien. Det förre gäller exempelvis frågan om Stockholms ökade betydelse. Slutsatsen att Stockholms betydelse ökade som adlig begravningsort bygger på att antalet begravningar och bisättningar ökade från 1650 och framåt (från 80 till 101). Problemet är dock att Engström inte relaterar detta till det totala antalet begravningar inom adeln vid samma tid. Med tanke på att adeln mer än fördubblas under perioden skulle man snarare kunna misstänka att andelen begravningar i Stockholm stagnerat eller minskat. Jag menar att slutsatsen Alexander Engström drar saknar stöd och att det ger konsekvenser för andra slutsatser, till exempel att Stockholm blev viktigt för att skapa status (s. 91), att begravningar i Stockholm var ett uttryck för adelns behov av en ökad offentlighet (s. 92), samt andra följdslutsatser på sidorna 93, 101, 109, 165, 166 och 199.

Ett annat exempel på brister i analysen av det kvantitativa materialet är bilagorna som genomgående bär på svagheter. Detta tydliggörs i bilaga 5A och 5B. Bilaga 5A ska visa att borgerliga personer fick färre begravningsringningar än adliga, men eftersom det saknas en könsparameter – som är avgörande enligt Engström – går det inte att veta om bilagan visar skillnader i stånd eller kön. Detsamma gäller bilaga 5B som ska visa att kvinnor fick färre ringningar än män. Eftersom det inte framgår från vilka adelskategorier personerna är hämtade – och dessa kategorier var viktiga menar han – går det inte att veta om bilagan visar könsskillnader inom likvärdiga kategorier eller om den i själva verket visar skillnader mellan stånd.

Systematik

Författaren vill undvika användningen av kategorier som högadel/lågadel och gammal/ny adel. (s. 46). Det kan vara bra att frigöra tanken men proble-

met är att den inte fullföljs: kategorin "aristokrati" introduceras snabbt – och definieras – men därefter används "adelns övre skikt" (s. 72, s. 131), "lägre och nya skikten" (s. 173), "mellersta och lägre frälse" (s. 256), samt den "adliga eliten" (s. 258), varav ingen definieras. Vi rör oss alltså med flera olika odefinierade kategorier, vilket ställer till det när status och åtskillnad ska diskuteras.

Systematik saknas också vad gäller barn som ibland delas upp i kön, ibland inte. Här hade det varit en fördel om barn hade behållits som kategori, men systematiskt delats upp efter kön. Detta hade också haft fördelen att tydliggöra de totala skillnaderna i kön, oavsett ålder.

Kopplingen till det internationella forskningsläget ger också ett bitvis ett ad hoc-artat intryck. Författaren uppger själv att han enbart behärskar svenska och engelska vilket sannolikt bidrar till intrycket. Bland annat saknas koppling till det mycket omfattande tyskspråkiga forskningsläget, där det bland annat finns direkt relevant forskning kring begravningsritualer och statusdifferentiering.¹

Jag ser två problematiska effekter av detta. Alexander Engström anger att ett "centralt perspektiv för undersökningen är att adelskulturen i allt högre grad påverkades av europeiska förebilder och att den svenska adeln därmed blev alltmer kosmopolitisk" (s. 21). Jag delar själva grundtesen men när slutsatserna sammanfattas (s. 282–291) saknas detta centrala perspektiv helt – vilket är logiskt eftersom det finns ytterligt lite av det i avhandlingen. Tvärtom skulle jag säga att mitt intryck av studien är att författaren behandlar det som sker i Sverige som om det sker i ett slutet sammanhang. Det är synd eftersom en gedigen koppling till internationella förhållanden hade kunnat fördjupa kunskap om i vilken grad, och i vilken mening, europeiskt inflytande formade den svenska adeln och dess begravningsritualer.

Ett annat problem är att då svenska förhållanden trots allt sätts in i ett internationellt sammanhang så görs det främst i relation till brittiska förhållanden, och italienska förhållanden används i samma utsträckning som tyska förhållanden för att kontextualisera resultaten från Sverige. Mot bakgrund av var svensk adel rörde sig och varifrån kulturinflenser kom, menar jag att det är en märklig obalans. Bristande språkkunskaper hos en forskare riskerar att leda till vad man skulle kunna kalla för en metodologisk anglosaxism och kopplingen till ett internationellt sammanhang blir i hög grad beroende av

1. Se t. ex. Mark Hengerer (red.), *Macht und Memoria: Begräbniskultur europäischer Oberschichten in der Frühen Neuzeit* (Köln 2005); Linda Brüggemann, *Herrschaft und Tod in der Frühen Neuzeit* (München 2015). Forskningsprogrammet *Mémoire monarchique et construction de l'Europe. Les stratégies funéraires des dynasties princières du XVIIe au XVIIIe siècle* publicerade 2015 en mer än 100 sidor lång bibliografi med litteratur på flera språk som behandlar furstlig och adlig begravningskultur i det tidigmoderna Europa. Se *Bibliographie cumulative de la trilogie Funéraires princières en Europe, XVIIe–XVIIIe siècle* (2015) <http://chateaubains-recherche.fr/IMG/pdf/bibliographie_cumulative_funeraillles.pdf> (13/2 2020).

vilka geografiska områden brittiska och amerikanska historiker skrivit om.

En av de slutsatser som Alexander Engström lyfter fram är att han i polemik mot Peter Englund anser sig visa att betydelsen av meriter skar tvärs igenom hela den manliga adeln, inte bara den nyetablerade tjänstemannadeln. (s. 288). Här är jag tveksam om resonemanget håller. Tjänstemannadeln hävdade att man måste kunna stiga i graderna tack vare att man har meriterat sig, medan börsadeln gjorde gällande att den skulle ha företräde baserat på sin börd. Att börsadeln på sina kistor markerade att de varit riksråd, generalguvernörer eller något annat motsäger inte nödvändigtvis ett börsaristokratiskt tänkesätt och kan inte tas till intäkt för att de anammade ett meritokratiskt synsätt. Att man synliggör sina ämbets titlar kommer dessutom samtidigt som användandet av adelstitlar blir viktigare under andra halvan av seklet (s. 194). Hur ska man förklara det ökade användandet av adelstitlar om meritokratin slår igenom? Frågan förblir obesvarad.

Formalia

Avhandlingens formalia håller hög nivå med några undantag. Vid en del tillfällen bakar Alexander Engström ihop flera resonemang till en not med en lång lista av litteratur, utan att man som läsare vet vilken publikation som är referens till vilket påstående (till exempel s. 260 fotnot 569, 570, och s. 264 fotnot 575). Fullständigt omöjligt blir det när flera olika påståenden samlas till en not där det anges 9 monografier utan annan närmare hjälp till läsaren än "passim". Där sidor anges är det i ett fall 100 sidor, och i ett annat fall 59 sidor. Jag kan tycka att detta är att göra det för svårt för läsaren och för lätt för författaren.

Avslutning

Till avhandlingens svagheter hör analysen av de större frågorna om vad ritualerna kan säga oss om adlig status och åtskillnad. En del av dessa svagheter hade relativt enkelt kunnat undvikas – särskilt dem som relaterar till hur man behandlar och analyserar kvantitativa data. Det ska räknas författaren till godo att han haft ambitionen att arbeta med kvantitativa data men visar samtidigt vikten av att vid behov ta hjälp av sakkunskap – ekonomhistoriker, statistiker eller demografer – för att inte trampa fel.

Till styrkan med avhandlingen hör att Alexander Engström har lagt ned ett stort arbete på att gå igenom ett digert och inte helt lättarbetat källmaterial. Han har i den meningen visat på uppfinningsrikedom och tillika tålmod. Som ett resultat av sitt arbete har han fördjupat vår kunskap om hur adliga begravningar gick till under den undersökta perioden 1630–1680. De påkostade ceremonierna och processionerna som omgav dessa ritualer beskrivs levande och med en berömvärd detaljrikedom.